

Бровченко Т.І.

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Миргород В.О.

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

ЗЛОВЖИВАННЯ ЦИВІЛЬНИМИ ПРАВАМИ

Стаття присвячена визначенню розуміння поняття зловживання цивільними правами в Україні, зміст якого має відповідати міжнародним стандартам, а також враховувати національні особливості та стандарти. У статті досліджено основні нормативні джерела вітчизняного та міжнародного законодавства, такі як Конституція України, Цивільний Кодекс, Європейська конвенція про захист прав людини й основоположних свобод, із метою виокремлення та визначення основних підходів до розуміння поняття зловживання цивільними правами. Висвітлено основні фактори, які впливають на процес становлення та розвитку інституту зловживання цивільними правами. Охарактеризовано основні підходи до визначення поняття зловживання правом задля пошуку оптимальної та збалансованої концепції для українських реалій. Виокремлено низку характерних ознак зловживання правом.

Досліджено декілька напрямів щодо трактування цієї категорії. Наведено основні форми зловживання правом: зловживання правом із наміром завдати шкоди (шикана) та зловживання правом без наміру завдати шкоди. Перша форма характеризується умисною формою вини та визначається як дія з реалізації власного суб'єктивного права з єдиною метою заподіяти шкоду іншій особі. Друга форма характеризується виною у формі необережності та визначається як дії щодо реалізації суб'єктивного права без наявності мети, але із фактичним заподіянням шкоди. А також визначені дії, які пропонуються для кваліфікації у діях особи зловживання правом у цих формах. Проаналізовано види шкоди, що заподіюється особам під час зловживання правом. Сформульовано основний порядок доказування під час зловживання правом. За загальним правилом цивільного законодавства, подібний тягар лежить на особі, яка заявляє про зловживання правом, і вона повинна доказувати його факт, настання несприятливих наслідків і причинний зв'язок, а у разі шикани – також і наявність умислу відповідної особи.

На основі проведеного дослідження автор пропонує заохочувати громадян, законодавчі та виконавчі органи до участі у визначенні інституту зловживання правом.

Ключові слова: право, цивільне право, суб'єктивне право, зловживання правом, шикана.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку українського суспільства перше місце у вітчизняній правовій системі посідає особистість, її права, у тому чисті особисті немайнові, та свободи, а також гарантії їх реалізації. Це висуває нові вимоги до якості законів України, правових інститутів, їх значущості та ефективності, ступеня впливу на суспільство. Однак, реалізуючи свої особисті немайнові та майнові права, особа може перевищити межі дозволеного, що завдає шкоди охоронюваному законом іншим правам та інтересам інших осіб. Це явище в українському законодавстві отримало назву «зловживання правом».

Інститут зловживання правом є відносно новим в українському законодавстві та недостатньо розробленим юридичною наукою, а існуючі

правові погляди є доволі суперечливими. Сучасна юридична наука та судова практика мають різні підходи до визначення цієї правової категорії та механізму її реалізації. Інститут зловживання правом активно досліджується юристами, проте все ще зберігається деяка складність та невизначеність цього правового явища.

На сучасному етапі питання щодо поняття зловживання цивільним правом набуло додаткової актуальності, що зумовлено ускладненням наявних і появою нових способів здійснення цивільних прав, які нерідко мають зв'язок із використанням суб'єктивного права на шкоду третім особам.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У різні часи проблеми зловживання цивільними правами в Україні досліджували такі вітчизняні вчені, як С.М. Бервено, І. Богдан, Г.А. Гаджиєв,

В.Г. Грибанов, О.С. Губар, О. Кот, О.О. Мілетич, Є.О. Мічурін, О. Панасюк, І. Полуєтков, Т. Полянський, О.Я. Рогач, М. Стефанчук та ін. Поняття «зловживання правом» також застосовується в статті 13 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України).

Незважаючи на те, що ця правова категорія розглядалася багатьма вченими, нині щодо змістовної характеристики поняття «зловживання цивільними правами», правової природи а також стосовно її судового правозастосування є значна складність та невизначеність. **Метою цієї статті** є дослідження вітчизняних джерел задля виокремлення та вивчення основних підходів до розуміння поняття зловживання цивільними правами, а також виявлення основних факторів та передумов виникнення цього правового явища.

Виклад основного матеріалу.

Проблема зловживання правом завжди викликала підвищений інтерес серед вітчизняних науковців, що привело до появи декількох напрямів щодо трактування цієї категорії. Як справедливо зазначав В.П. Грибанов, що у правовій літературі є різне ставлення до самого поняття «зловживання правом». Сам же автор вважав, що поняття «зловживання правом» може бути використане лише тоді, коли уповноважений суб'єкт володіє певним суб'єктивним правом. На його думку, зловживання правом як особливий тип цивільного правопорушення, що вчиняється правомочною особою під час здійснення нею належного права, пов'язане з використанням недозволених конкретних форм у межах дозволеної їй законом загального типу поведінки [2, с. 43].

Загалом є два основні підходи до характеристики зловживання цивільним правом:

1) заперечення існування такого явища, як зловживання правом, оскільки зміст суб'єктивного права не включає в себе саму можливість користуватися правом на заподіяння шкоди іншим (М.М. Агарков, М.С. Малєїн та ін.);

2) наголошення на необхідності законодавчого закріплення поняття «зловживання правом» як особливого різновиду правопорушень (М.Й. Покровський, В.П. Грибанов, М.О. Стефанчук та ін.).

Представники першого підходу неодноразово критикували та заперечували таку категорію, як зловживання правом. М. Планіоль у своїх працях зазначав, що «сказати, що зловживають своїм правом, значить сказати, що виходять за межі свого права, відповідно, діють, не маючи на те права». Автор зазначав, що законним є користува-

тися своїм правом, проте якщо особа вчиняє незаконні дії, то вона автоматично виходить за межі свого права. Одне діяння не може бути одночасно законним і незаконним. Виходячи з цього, право закінчується там, де починається зловживання ним [3, с. 328].

Прихильники цього підходу спираються на недостатнє теоретичне підґрунтя та відсутність чітко визначеного тлумачення поняття «зловживання правом». На їхню думку, це пов'язано з неможливістю виділити таке поняття, яке включає в себе одночасно формальну законну поведінку та недопустимість здійснення такої поведінки. Так, М.М. Агарков зазначав, що здійснення права не може бути протиправним, оскільки «ті дії, які називаються зловживанням правом, насправді здійснені за межами права» [4, с. 427]. Сутність цього погляду полягає у тому, що не можна вважати особу такою, що здійснила своє суб'єктивне право, якщо вона у своїй поведінці вийшла за межі наданого їй права.

Варто зазначити, що сучасні науковці не підтримують цей підхід, вважаючи його застарілим та таким, що не відповідає сучасному стану законодавства.

Прибічники другого підходу стверджують, що термін «зловживання правом» повинен існувати в законодавстві. М.І. Бару визначає його як такі відносини, що існують у дійсності, де правомочний суб'єкт уможливорює недозволене використання свого права, спираючись на своє законне суб'єктивне право [5, с. 118]. Ця думка неодноразово заперечувалася С.Н. Братусем, котрий зазначав, що така позиція суперечить природі права, що має наслідком порушення законності та непотрібного в цій ситуації безпідставного розширення суддівського розсуду. Науковець вважає, що у разі, якщо суб'єкт під час користування своїм правом відступає від його соціального призначення, завдаючи шкоди іншим, це означає відступ від закону з усіма негативним наслідками. Тому, виходячи з цього, користування правом, що суперечить його соціальному призначенню, не може кваліфікуватися як зловживання правом [6, с. 82].

Проте Л.М. Шишлов все ж зазначає, що феномен зловживання правом існує, оскільки є випадки, коли особа, здійснюючи свої формально визначені суб'єктивні права, завдала шкоди суспільним або особистим інтересам іншої особи. Зловживання правом науковець визначає як особливий вид правової поведінки, яка полягає у використанні громадянами своїх прав у недозво-

лений спосіб, що суперечить призначенню права, внаслідок чого завдаються збитки (школа) окремій особі, суспільству або державі [7].

О.Ю. Хабло визначає зловживання правом як реалізацію наданих повноважень із порушенням встановлених законом меж, унаслідок чого іншим учасникам суспільних відносин завдається шкода [8, с. 466].

О.О. Малиновський визначає зловживання правом як форму здійснення права всупереч його призначенню, за допомогою якої спричиняється шкода іншим учасникам суспільних відносин [9, с. 39].

Натомість В.І. Ємельянов стверджує, що зловживати можливо тільки «цільовими правами», і визначає зловживання суб'єктивним цивільними правами як порушення уповноваженою особою встановленого законом або договором обов'язку здійснювати суб'єктивне цивільне право в інтересах іншої особи [10].

Варто також зазначити, що на ґрунті суперечностей між двома основними підходами з'явився і третій, за яким протиправність поведінки як юридична ознака зловживання правом явно не виражена. Виходячи з цього, деякі вчені не кваліфікують зловживання правом як правопорушення, проте визнають, що неможливе також і визначення його як правомірної поведінки. Протиправність полягає в суперечності правам і інтересам правопорушника. Зловживання правом слід віднести до правомірної поведінки, котра може набути неправомірного характеру правопорушення, але не завжди стає ним [11, с. 30].

Предметом активних дискусій поряд із визначенням терміна зловживання правом стали ознаки цього явища. Нині із впевненістю до характерних ознак зловживання правом можна віднести:

- 1) здійснення особою свого суб'єктивного права не за його призначенням;
- 2) вольовий та усвідомлений характер;
- 3) заподіяння збитку (шкоди) охоронюваним суспільним чи особистим інтересам інших осіб або можливість його заподіяння;
- 4) невиразність протиправної поведінки як характерної ознаки правопорушення.

Цивільне законодавство не містить чіткого визначення поняття «зловживання правом». Однак сам термін використовується в ч. 3 ст. 13 ЦК України, згідно з якою не допускаються дії особи, що вчиняються з наміром завдати шкоди іншій особі, а також зловживання правом в інших формах.

З цього випливає, що найважливіше значення принципу неприпустимості зловживання правом

полягає в тому, що він створює для правозастосовних органів можливість реагувати на конкретні дії певних осіб, якщо виявлено, що вони порушують охоронювані правом інтереси (як приватні, так і публічні), але закон не передбачає спеціальної відповідальності за такі дії [12].

Згідно з ЦК України зловживання правом може потягти за собою певні негативні наслідки для особи, що його допустила. Відповідно до частини 6 статті 13 ЦК України в разі недодержання особою під час здійснення своїх прав вимог, які встановлені ч. ч. 2–5 цієї статті, суд може зобов'язати її припинити зловживання своїми правами, а також застосувати інші наслідки, встановлені законом [1].

Зміст зазначених у статті ЦК України «інших наслідків» законодавцем ніяк не уточнюється. Проте такими наслідками беззаперечно може бути застосування загальних засобів захисту цивільних прав та інтересів, передбачених статтею 16 ЦК України, іншими статтями ЦК України, а також іншими нормативно-правовими актами.

Загальне конституційне положення полягає в недопущенні порушення прав і охоронюваних законом інтересів інших осіб і держави [14, с. 225]. У зв'язку з цим під час здійснення своїх прав особа зобов'язана утримуватися від дій, які могли б порушити права інших осіб, завдати шкоди довкіллю або культурній спадщині. Тому не допускаються дії особи, що вчиняються з наміром завдати шкоди іншій особі, а також зловживання правом в інших формах. Не допускається використання цивільних прав із метою неправомірного обмеження конкуренції, зловживання монополічним становищем на ринку, а також недобросовісна конкуренція. Під час здійснення цивільних прав особа повинна додержуватися моральних засад суспільства [13, с. 82].

Заборона зловживання правами також міститься в Європейській конвенції про захист прав людини й основоположних свобод (далі – Конвенція). Згідно зі ст. 17 Конвенції, жодне з її положень не може тлумачитися як таке, що надає будь-якій державі, групі чи особі право займатися будь-якою діяльністю або вчиняти будь-яку дію, спрямовану на скасування будь-яких прав і свобод, визнаних Конвенцією, або на їх обмеження в більшому обсязі, ніж це передбачено в Конвенції [15].

Поряд із необхідністю визначенням поняття є також необхідність системної класифікації зловживання правом. Протягом свого існування

інститут зловживання знав лише 2 форми: зловживання правом із наміром завдати шкоди (шикана) та зловживання правом без наміру завдати шкоди.

Зловживання правом у формі шикани, котра була відома ще римським юристам, виділяється деякими вченими як єдина форма зловживання правом. Вона характеризується насамперед умисною формою вини та визначається як дія з реалізації власного суб'єктивного права з єдиною метою заподіяти шкоду іншій особі. Друга форма характеризується виною у формі необережності та визначається як дії щодо реалізації суб'єктивного права без наявності мети, але із фактичним заподіянням шкоди [16].

На думку Г. Оніщенка, для кваліфікації у діях особи зловживання правом у формі шикани потрібно:

– по-перше, виділити її ознаки, тоді можливим є доведення факту зловживання суб'єктивними правами;

– по-друге, довести наявність єдиної мети – заподіяння шкоди іншій особі [19, с. 49].

Юридична природа шикани є близькою до цивільного позадоговірного правопорушення (делікту). Проте основною її відмінністю є те, що шикана є заподіянням шкоди під час здійснення своїх прав, а не протиправною поведінкою суб'єкта.

Аналіз положень статті 13 ЦК України, а саме «не допускаються дії особи, що вчиняються з наміром завдати шкоди іншій особі», свідчить про те, що законодавець мав на увазі саме шикану. Також законодавець у цій статті зазначає наявність «зловживання правом в інших формах», тому в цьому разі можна говорити про зловживання правом без наміру завдати шкоди. У літературі з цього приводу відзначається, що «при цьому суб'єкт права може як допускати (та ігнорувати) настання таких наслідків, так і не звертати уваги на їх можливе настання» [17, с. 290].

Юристи-практики частіше за все відносять до «зловживання правом в інших формах» положення статті 352 ЦК України про викуп безгосподарно утримуваних пам'яток історії та культури, згідно з якою у разі, якщо власник пам'ятки історії та культури не вживе заходів щодо її збереження, зокрема у зв'язку з неможливістю створення необхідних для цього умов, суд за позовом державного органу з питань охорони пам'яток історії та культури може постановити рішення про її викуп державою. Зокрема, до «зловживання правом в інших формах» також відносять неналежне поводження з тваринами.

У цій ситуації йдеться про реалізацію особою свого майнового права, що має наслідком результати, котрі право вважає неналежними та неприпустимими, що приводить до правових наслідків у вигляді викупу майна державою у власника за рішенням суду. Така поведінка повністю охоплюється інститутом зловживання правом.

Судова практика доводить, що зловживання правом не обов'язково пов'язане з нанесенням шкоди третім особам. Прикладом може бути обрання письменником суперечливого псевдоніму, котрий є незрозумілим широкій публіці. Наведений приклад свідчить про те, що зловживання правом як особливий вид правопорушення не потребує для своєї кваліфікації наявності шкоди у вигляді прямих майнових збитків. Навіть говорячи про шикану, законодавець зазначає лише умисел її заподіяння, який може залишитися нереалізованим.

О.М. Садиков справедливо зазначає, що шкода в цьому разі повинна розумітися в широкому значенні і включати в себе не лише прямі майнові втрати, але й усі інші несприятливі наслідки (створення небезпечної ситуації, порушення громадських інтересів, незручності користування, погіршення товарного вигляду тощо), які можуть виникнути внаслідок зловживання правами, належними учасникам цивільного обороту [18, с. 42].

Важливим питанням також залишається тягар доказування під час зловживання правом. За загальним правилом цивільного законодавства, подібний тягар лежить на особі, яка заявляє про зловживання правом, і вона повинна доказувати його факт, настання несприятливих наслідків і причинний зв'язок, а у разі шикани – також і наявність умислу відповідної особи.

Висновки і пропозиції. Таким чином, на підставі проведеного аналізу різних теоретико-правових підходів та концепцій до розуміння поняття зловживання правом, визначення його змісту та значення, що є результатом наукового пошуку, можна зробити висновок про відсутність єдності, а також складність становлення та розвитку цього інституту в Україні. Нині головною проблемою залишається відсутність легального визначення поняття «зловживання правом» та його форм. Ця проблема наголошує на унікальності зловживання правом як юридичного феномену. Адже особа, здійснюючи свої формально визначені суб'єктивні права, завдає шкоди суспільним або особистим інтересам іншої особи. Законодавець, вживаючи термін «зловживання правом» у ст. 13 Цивільного кодексу України, вперше в правозастосовчій практиці зазначив, що не допускаються дії особи, які

вчиняються з наміром завдати шкоди іншій особі, а також зловживання правом в інших формах. Проте все одно не визначена основна аргументація цього поняття. Тому очевидним є той факт, що ця проблема не може бути вирішена лише в теоретичних дискусіях.

На нашу думку, процес становлення і розвитку такої правової категорії, як зловживання правом,

є досить складним та суперечливим з урахуванням всіх означених факторів та умов. При цьому сьогодні слід не лише активізувати науковий пошук вирішення складних питань подальшого розвитку цього інституту в Україні, а й передусім сприяти активізації участі законодавчих, виконавчих та судових органів у цьому тривалому і суперечливому процесі.

Список літератури:

1. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40 Ст. 356.
2. Грибанов В.П. Осуществление и защита гражданских прав. М.: Статут. 2000. С. 43.
3. Годэме Е. Общая теория обязательств / пер. с франц. И.Б. Новицкого. М.: Юрид. Изд-во Министерства Юстиции СССР. 1948. 511 с.
4. Агарков М.М. Проблема злоупотребления правом в советском гражданском праве. *Известия АН СССР, Отделение экономики и права*. 1946. № 6. С. 424–436.
5. Бару М.И. О статье 1 Гражданского кодекса. *Советское государство и право*. 1958. № 12. С. 117–118.
6. Братусь С.Н. О пределах осуществления гражданских прав (ст. 5 Основ гражданского законодательства Союза ССР и союзных республик). *Правоведение*. 1967. № 3. С. 79–86.
7. Шишлов Л. До питання про поняття та сутність зловживання правом Український юридичний портал. URL: <http://radnuk.info/statti/249-tiorua-gov/14812-2011-01-19-03-16-54.html>. (дата звернення: 08.05.2020).
8. Хабло О.Ю. Кримінально-процесуальні правовідносини та проблема зловживання правом. *Держава і право*. 2006. Вип. 34. С. 465–470.
9. Малиновский А.А. Злоупотребление правом. М.: МЗ – Пресс. 2002. 128 с.
10. Емельянов В.И. Недопустимость злоупотребления гражданскими правами по российскому законодательству: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Гражданское право, семейное право, предпринимательское право, международное частное право» – М., 2001. 22 с.
11. Резнікова В. Зловживання правом: поняття та ознаки. *Університетські наукові записки*. 2013. № 1 (45). С. 23–35.
12. Курбатов О.Я. Принцип недопустимости злоупотребления правом: к старым проблемам добавились новые. *Закон*. URL: <https://publications.hse.ru/mirror/pubs/share/folder/popcaherla/direct/102115056>. (дата звернення: 08.05.2020).
13. Майданик Р.А. Проблеми довірчих відносин в цивільному праві. К.: Вид. поліграф. центр «Київськ. ун-т». 2002.
14. Коссак В.М. Здійснення та захист цивільних прав. Цивільне право України: підручник: у 2-х кн. / за ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. 2-е вид., допов. і перероб. К., 2003. Кн. 1.
15. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004. (дата звернення: 08.05.2020).
16. Осадчук С., Осадчук М., Форми зловживання цивільним правом. *Актуальні проблеми правознавства*. № 4 (8). 2016.
17. Стефанчук М. До питання про форми та види зловживання суб'єктивними правами за новим ЦК України: матеріали VI Всеукраїнської науково-практичної конференції «Верховенство права у процесі державотворення та захисту прав людини в Україні (28–29 квітня 2005 р.)». Острог: правничий факультет Національного університету «Острозька академія», 2005.
18. Садиков О.Н. Злоупотребление правом в Гражданском кодексе России. *Хозяйство и право*. 2002. № 2.
19. Онищенко Г. Проблема існування категорії «зловживання правом». *Юридичний журнал*. 2007. № 2. С. 45–49.
20. Бєрвєно С.М. Принцип неприпустимості зловживання правом у договірних зобов'язаннях. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2006. № 32. С. 276–287.

Brovchenko T.I., Myrgorod V.O. ABUSE OF CIVIL RIGHTS

The article is devoted to defining the understanding of the concept of abuse of civil rights in Ukraine, the content of which must meet international standards, as well as take into account national characteristics and standards. The article examines the main normative sources of domestic and international law, namely: the Constitution of Ukraine, the Civil Code, the European Convention for the Protection of Human Rights and

Fundamental Freedoms – in order to identify and define basic approaches to understanding the concept of abuse of civil rights. The main factors that influence the process of formation and development of the institution of abuse of civil rights are highlighted. The main approaches to defining the concept of abuse of rights in order to find an optimal and balanced concept for Ukrainian realities are described. A number of characteristic features of abuse of rights have been identified.

Several areas of interpretation of this category have been explored. The main forms of abuse of rights are presented: abuse of right with intent to cause harm (chicane) and abuse of right without intent to cause harm. The first form is characterized by an intentional form of guilt and is defined as an act of exercising one's subjective right for the sole purpose of harming another person. The second form is characterized by guilt in the form of negligence and is defined as actions to implement a subjective right without a purpose, but with actual harm. And also the actions which are offered for qualification in actions of the person of abuse of the right in the given forms are defined. The types of damage caused to individuals in the case of abuse of rights are analyzed. The basic order of proving in case of abuse of law is formulated. As a general rule of civil law, such a burden rests with the person who alleges the abuse of rights, and he must prove its fact, the occurrence of adverse consequences and causation, and in the case of harassment – also the presence of intent of the person concerned.

Based on the study, the author proposes to encourage citizens, executive, legislative and executive bodies to participate in determining the institution of abuse of rights.

Key words: law, civil law, subjective law, abuse of law, harassment.